

SARUSI MIHÁLY

Iratosi kertök alatt dorobánci gránic*

Nagy-Iratostól Kys Iratoson, Puszta-Kisiratoson és Szalbek-Iratoson át Kisiratosig. Hogy Iratoşu(1) Micr l, Dorobanţi-Darabont Dorob ncr l ne is beszéljünk.

Iratosi kertek alatt... tette kisiratosi népköltési gy jteménye címének az egyik n r nk kezd  szavait Kovács Ferenc, az 1950-es évekbeli aradi magyarság kit n  alakja. Arad város magyar k lv rosainak a meséi *A sánta kutya l b n forgó palota*, mondái pedig *Aradv gi népmondák* címmel láttak utóbb napvilágot, s e két utóbbi is tartalmaz kisiratosi szellemi kincseket. Az általa összeszedett iratosi mesék, mond k, történetes énekek, dalok, a szok svil g költészeti értékei s miegyebek jobbára a régmúltban gyökereznek, nem a XX. század parasztvil g nak a termékei. Hogy  r i falurajzunk e fejezetében a s munkra oly kedves (kezdetben inkább zarándi, legtovább csanádi, újabban aradi) helység múltjából merit  legjellemzőbb történetekre kerül sor, címnek a folytatást meghatározó, nem éppen sz vderit  valóság efféle meghatározása ugrott be: *...dorob nci gr nic*. Mármint ami az iratosi kertek alatt húzódik. Trianonnak, a trianoni hazudoz knak és rablóknak, hasonsz r   ton ll knak köszönhetően.

Innen van az IRATOSI KERTEK ALATT... DOROB NCI GR NIC.

Ennyi. Se több, se kevesebb.

Éppen elég.

Nekünk.

Valamennyi nknek.

Nem siránkozva, nem. Csak arra utalva, mi történt velünk, mi folyik körülöttünk. Nélkülünk, ellen nkre. Ami nem akármilyen kihívás... a falunak. Ennek a népnek.

Ami nem mindennapi próbát jelent.

Aminek meg kell feleln nk!

...Mi a magunk szerény eszközeivel –  r sunkkal – (könyveinkkel, egész életünkkel- letm v nkkel) ezt igyekszünk szolgálni. Nem szolgaként, szabad emberként! Szabad magyarként.

Ha lehet. Ha nem sérti túlzottan az idegeneket. A messziről szalajtottakat.

Mert a románt nem fogja. Ezt onnan vesszük, hogy. Hogy mibennünk is van nem is olyan kicsi oláh v r.

Eggyé válva ezzel a néppel. Sarusik nt, Kakujak nt; Kurtucz nt, Hlotnik nt.

Teremtőm, segíts!

...Eddig megsegített. Eztán sem hagyhat cserben.

Nem hagy bennünket magunkra eztán sem.

*Részlet a L NNI VAGY NEM L NNI c. készülő kisiratosi falurajzb l

Ha országhatárt, grániczot töttek is az urak az Iratosi kertők alá... Tört vóna lő a kezük.

Maradunk tisztólettel.

– *Nem mők sėhova.*

Sė ű, sė mi.

Kezdvén valahun a kőkorszakban.

RHALMOK KORA

A Maros valamelyik (több?) ága a közvetlen közelünkben tekergett (ilyen lehetett a Cigánka és a Csík-ér), nem messze (Varjason) a Száraz-ér... Esményi hely letelepedni... A faluban s a határban, meg a környéken talált régészeti leletekből valamenyire kirajzolódik Három-Iratos (Forray-, Szalbek-, Almásy-Iratos), no meg a szűkebb Kisiratos helyének a múltja.

Hogy magának a falunak a múltja, nem mondhatjuk, de a falutól hogy lehetne elválasztható az a föld, ahol gyökeret eresztettünk... Azoktól, akiknek a lerombolt-fölégetett házaira épült a mi házunk, akiknek a csontjaiból is erőt merítünk, akiknek a szelleme itt kísért ma is... Mást ne mondjunk a kunhalmoknak köszönhetően. Mely halmaink-dombjaink, amik Illyés Gyula szerint a mi katedrálisaink és piramisaink. Ennyi maradt belőlünk, építményeinkből, abból, amit teremtettünk az évezredek óta ránk zúduló rablóhadjáratok szüneteiben. Amelyek őrhalmokként, temetőként, határjelként, vagy épp lakódombként szolgáltak. A kunhalmok vízparton, folyók hordalékján emelkednek. A mai Kis-Iratos határában a Szőlős-halom és a Snajderhalom a legismertebb – mindkettő a Csík-ér mellett emelkedik, s a közelben van egy további, a Téglás-halom is; mások máig több falu külterületének a találkozási helyét jelölik (Négyeshatár-halom, Hármashatár-halom...). Nálunk is legendák sora volt nemrég még hallható e dombokról. Legenda, monda, meg ilyen-olyan kő-, csont-, cserép-, fémmaradvány, amiből előkerült a faluban és a határ más részein is éppen elég!

A halmok a legépebben megmaradt emlékeink az írott történelem előtti időből. Ám hogy kik emelték, mire föl, csak találgathatjuk. Az ásásokkal előkerült, vagy éppen a föld művelése során az eke által kiforgatott régészeti leletek viszont mégiscsak útmutatók! Elkalauzolnak bennünket – valamennyire – a régmúltba.

...Mire föl az ezredfordulón Kisiratos északnyugati szomszédja, Kevermes határában mi nem kerül elő: tán a halmoknál is öregebb kincset fordít ki az eke az áldott anyaföldből! Krisztus előtt 3500-2500 közti időből való vésett, jelekkel teli sírkőről van szó, amihez hasonlót a régészek legközelebb Kis-Britanniában (a Bretonföldön) leltek. Anyaga zöldpala, a Déli-Kárpátok és a Maros-völgye közti tájról való – tudja meg, akit érdekel, 2013-ban a Magyar Nemzet olvasója.

Őskori, ötezer éves – késő rézkori, kora bronzkori – menhir a határunkban... Jó szaladásra Iratosunktól: Kevermesen! A csanádi síkon. Csanádvármögye északkeleti csücskében. Az újabb szaladásra fekvő Dombegyházán Atilla sírja a pávaszömalak-

zatú halomgyűrű egyik tagja, másik (szintén kincsmondákkal teli) dombja Kisiratoson.

Félnapi járóföldön belül: mennyi rejtély! Titkok titka.

Mese; nem mese; való.

ÖRDÖGÁRKÁN BELÜL

Szarmata sírok kerültek elő a Nagyfaluban a Kása-portára települt téveszben az 1950-es évek végén, föltárta Kása Antal felcser, műkedvelő régész és helytörténész. A legértékesebb lelet egy bronz csákány: egyik felől csákány, másik felől fejsze kinézetű alkalmatosság, dísz-, avagy használati tárgy, netán fegyver.

A szarmaták Csörsz-árka – olvasod a róluk szóló egyik cikkben (MN 2012) – a Duna-kanyartól Debrecenig, onnan az Alföld keleti peremén az Al-Dunáig húzódott, egy-egy része úgy-ahogy megmaradt. Föltehetőleg a Krisztus utáni 300-as években épült. Emlegetik a Kis-Körösközben (a Fehér- és a Fekete-Körös között Aradban) élő magyarok a középkori Kissarus és Nagysarus határában lévő, ma Sárosi erdőnek nevezett hely közelében (Ágya, Vadász, Miske közt) húzódó úgynevezett római limest, amelyet a mieink Ördögárkának tisztelnek, a helybéli dáknemlatta román utódok Traján útjának, Traján sáncának vélnek. Kiemelten védett minősítést nyert Csonka-Magyarországon a Csörsz-árka, Ördögárok, Avarárok, Ördögosztás... nevezetű ókori védmű, amely valószínűleg a rómaiak segítségével épült a keletről támadó gótok ellen. A szarmata leletek jelentős része a sánc mellett került elő, írja a cikk, s íme, minálunk is, hisz a közelben húzódhatott – valahol Szentanna táján – a szarmata árok. S mit ad Isten, nálunk is kerül több kunhalom, Bélzerind, Vadász és a két volt-Sarus közt pedig egész csapat halom feszít..., szenved..., rejtjén csontjainkat? Őrizvén a reá állított láthatatlan őrszemek az alatt nyugvókat? Testhalom testhalom után? Csontra csont. Végző fohász. S míg a csonka-magyarországi Csörsz-árok vonala 2012-ben kiemelten védett minősítést nyert, odaát – ideát, nálunk – kunhalmainkat szabadon szánthatja-ronthatja, apaszthatja-tüntetheti el a föld színéről tulajdonos, bérlő. A haszonelvvel mentegedett önzés nem mentség, s a birtokos nemzetisége sem.

A szarmata, mint hírlík, iráni-perzsa nép vala, rokona a szittyának. Ahogy szög-rül-végrül mi az azok vonánk – legalábbis bizonyos ókori történetírók szerint! (Mert mi hogy állíthatnók?)

A környék régészeti leleteiről Dörner Egon ad összegzést az 1970-es román régészeti évkönyvben. (Fordította számunkra – e falurajzba kizárólagosan! – 1986-ban Bcsabán Muntyán Elena történész.) Szóval a hivatalos leírása a kisiratosi szarmata-ügynek.

Eszerint a helyi tévesz-tagok silőgödröt ástak a gazdaság fő és hátsó kapuja közötti út felénél, ahol 70 cm mélyen emberi csontokat találtak. A gazdaság 'állatorvosa' – valójában állatorvosi felcsere –, Kása Antal három sírból mentett ki leleteket.

1. sír. Kis bronz csat (fibula), alul fordított lábú. Bronz fülbevaló. Vaskés darabjai. Gyöngysor különböző alakú és színű 'gyöngy'-ökből (festékből hengeralakú, kék és

tégla színű; üvegből sárgászöld „bitronconice”, borostyánkő; csiszolt lap és feketére festett üveg).

2. sír. Vasdarabok. Rozsdával belepett bronzérme kétfelé szakadva, azonosíthatatlan.

3. sír. Korongon készült szürke (agyag) edényke, és bronz csat alulról fordított lábbal kidolgozva.

A sírok a szarmata népességhez tartoznak és a III-IV. századból valók.

...Az itt lelt tárgyak Kása Antal gyűjteményében láthatók, amelyek a helyi tézszékház egyik szobájában vannak kiállítva egyéb régészeti leletekkel, amelyeket az 'állatorvos' gyűjtött össze Kisiratos és más környékbeli falvak határában. (A kisiratosi szarmata sírokból származó leletekről készült fényképek is láthatók a cikk mellékleteként.) A mai Nagyiratos – a Nagy- (vagy Forray-) és Kis- (avagy Szalbek-) Iratos magába foglaló középkori Nagyiratos – határában talált leletek közt hunkori edény és köcsög is szerepel.

Kicsit arrébb, „a vizesi határba: fogasolták a fődet, küvet tanáltak, rátötték a fogasra, avval dógoztak! Nehezék vót. Érte gyüttek a régészök, lë vót törve mindöne, nem látszott, hogy szobor vót! Kecse. Belül rengeteg arany” – regélte 1979-ben Anti bácsi, falu régésze. Hogy s mint – melyik korból, melyik néptől –, arról nem volt tudomása. Aradon lehet az aranykecske? Ha valaki – lovas nomád, avagy korszerűbb módon – meg nem lovasította.

Kútason 1862-ben (Márki írja) görögutánzat barbár *dák* pénzt találtak! A dákok, állítólag, a Tiszáig portyáztak. A sírjaikban, telepeiken lelt római családi érmek az őslakosság és a *rómaiak* közti kereskedelmet bizonyítják. Arad vidéke 150 évig római hatás alatt állott – emlegeti Márki Sándor, vármegyénk történetírója. Azaz dákok és rómaiak is kóborolhattak az Iratosi Pusztán. Várva ránk; hogy útba igazítsuk őket, merre van a merre.

Hogy végre ide jutottunk! Ide róhassuk: a *hunok* nagy királyáról, Atilláról is tud népünk. Igen, az iratosi. Sőt, temetésének pontos leírásával is szolgálhatunk... ha nagyon kíváncsi rá valaki! Megtalálható Kovács Ferenc aradvégi mondatárában.

Eszerint Réka halála után az új asszonnyal, Nikoltával való nászéjszakán Atilla orra vére eleredt és a hun király soha többé nem ébredt föl. A táltosok hét nap, hét éjjel gondolkoztak, hogyan temessék el a hun vezért, a fél világ urát. Az arany, ezüst, vas koporsóba tett halottat kísérő gyászmenet élén Csaba királyfi vonult. A Maros és a Tisza szögébe érve kapták a hírt, hogyan szól a táltosok parancsa:

– Tömessék el a királyt oly módon, hogy ásóvágás sē történjen a birodalom sima föggyiben, oszt akik eltömették, hírül nē vihessék, hogy hova tötték!

Csaba, Atilla legifjabb fia három nap, három éjjel törte a fejét, hogyan is történhet így a temetés. Eszébe jutott, hogy végig halmok emelkednek az Alföldön, hát egyet kiásatott, lássa, hogyan temették el régen a vezéreket... Ásás közben kikövezett folyosóra bukkantak, amely összekötötte a halmokat. Csaba most már mindent tudott! Beparancsolta a koporsót vivő vitézeket az alagútba, azoknak vezetniük kellett Atilla fölkanthozott lovát is, és hogy vigyék, amíg bírják! Mőgöttük lezáratta a kijáratot,

a koporsóvivők meg tán még ma is viszik, cipelik Atilla koporsóját. Ma is viszik, ha meg nem haltak.

Így aztán hogy tudhatná bárki, hol nyugszik Atilla király! A regemondó (az 1950-es években megejtett mondamondáskor 90 éves) Barják Károly sem gyaníthatta.

IV-V. sz-i *gepida* temetőre is találtak a régészek a kisiratosi határban (Erd. Tört.). Gepida „...sírból származó ép edények, többnyire kancsók Kisiratos-Kistórol.” A (keleti germán) gepidák egy évszázadig voltak urai e tájnak, de a nép megélhette a magyar honfoglalást.

Régészeti leletek sűrűsödnek Iratosunk határában a magyar középkorból (Ó-Nagyiratosról): a Faludüllőben, Régi-temetőnél, Kettőskútnál, Tégladűlőben... Mind-mind ugyanott: a Tódás-végen, a Tódás vége és az Ér-kanyari Ér-part között... Mely Ér-szakasz mellett halom magasodott... Az Ér-kanyar is lehet „Kisiratos-Kistó”! Vagy mégsem.

Ott találták – a Kettőskút, Ér-part és Faluhely, Régi-tömötő között – a legtöbb régészeti leletet. Csak hát ez már a magyar középkort, a honfoglalás és az Árpádok korát idézi.

AZ ÁRPÁDOK IDEJÉBEN

A Faluhelynek is nevezett düllőben eső után látni vélük az emberek – tán a régi öregök előadása nyomán? – a régi falu (Nagyiratos) házainak a helyét. Mert az más színű.

Egészen véletlen a hivatásos régészek is élnek ezzel a terepismereti kutatással, nem egyszer ők is így bukkannak gazdag lelőhelyre.

Bukkant – odatelepedésünk (megtelepedésünk) óta – sok-sok iratosi!

Ha Árpád apánkat nem emlegeti is a falu, *Csanádról* és *Ajtonyról* már tud népünk. Az aradvégi mondatárban közölt történet (18-19) előadója, Hügel Rózsi Csanádnak az István királlyal szembeforduló Ajtonnyal (mondánkban Achtummal) vívott győztes csatájáról regél. A mondat előadó 23 éves nagylány tud arról, hogy Achtum serege a nagyősi réten, Csanádé a Maros-Tisza szögletében készül az összecsapásra. Hogy a görögül imádkozó Achtumot a latinul imádkozó Csanád az álmában megjelenő oroslán biztatására éjszaka lepi meg, s hogy Csanád a diadal után az álom – az oroslán-jelenés – helyén emeltet templomot Szent György vértanú tiszteletére. A történészek szerint Oroszlámos táján alapított Csanád vezér monostort... (Hogy mi hibáztunk rá a mondánkban, vagy a történészek a tanulmányaikban, eldönthetetlen!) (A megoldás további kutatása vár.) (Mi erre nem vállalkozunk.) (Már csak azért sem, mert elfogultak vagyunk.) (Mindannyian, ahányan csak vagyunk.)

Hogy ennyit tudott volna ez a kisiratosi parasztlány, aligha hihetjük. Már mint valószínűtlennek tűnik, hogy majd ezer évet hidaljon át a népi emlékezet. Történelemtanárának, netán tudós plébánosunknak, Hodács Ágostonnak, esetleg Rózsika olvasmányainak köszönhetjük ezt a szép történetet.

Bár nem kizárt, hogy népünk a Délvidékről hozta magával Iratosra ezt a legendát. Tehát hogy mégiscsak ezer éven át ível a kapcsolat... elődeink s miköztünk.

Finom kis híd... Érdemes rálépni!

Árpád-kori cseréput (bogrács, főzőüst) is előkerült az iratosi határban (Erd. Tört.). A kekecsi családi otthontól nem messze, Frischné tanyájánál 1970-ben kézimalmot találtak, Anti bácsi bevitte a gyűjteménybe. „Kukoricadaráló löhetött? Hogy lött vóna tengőri-daráló Amerika mögyszállása előtt.” „Kása Anti bácsi régészeti, izé geológus. A kocsmá mellett lakik a kolhoznál” – igazítanak el 1980-ban.

Blazovich László írja a mezőhegyesi határban dűlőnévként megőrzött középkori Fűperek község múltja kapcsán. A középkorban PEREG nagyobb föld (terra) lehetett, melyen később több település jött létre: Kispereg, Nagy- avagy Németpereg, Fűperek, Kaszaper. Hasonló a környéken ALGYŐ és Felgyő, MezőKOPÁNC-S-Rétkopáncs, AlmásKAMARÁS, Csatókamarás, Nagykamarás. Az ok a népesség növekedése. Hogy folytathassuk a sort e módszerrel a mi tájunkon: NagyIRATOS, Belsőiratos, Külsőiratos, Dombiratos, Kisiratos, Almásyiratos, KisDOMBEGYHÁZ, Nagydombegyház, Magyardombegyház, MezőKOVÁCSHÁZA, Reformátuskovácsháza, MEDGYESbodzás, Medgyesegyháza, MagyarBÁNHÉGYES, Tótbánhegyes (Nagybánhegyes), KisVARJAS, Nagyvarjas, és így tovább majdnem a végtelenségig! Azaz egy nagy pusztá, falu és határa... (Szövétnék, 2010). Hogy a bizonytalan illetékeségű – Dombegyházakhoz és Iratosokhoz egyként számítható, Nagy-Dombegyházba és Nagy-(Nagy)Iratoshoz is kapcsolható – *Dombegyháziratos* ne említsük.

Hogy tovább bogozzuk (Csánki Dezső munkája nyomán).

„Z a r á n d m e g y e... *Iratos*. Belsevyratos. (MOL, 1418: Dl.10711.) Ma több Iratos nevű pusztát találunk Batonyától é. és ny., Csanádmegyében. (L. ott is.)”

„A r a d m e g y e... *Iratos*. Irathos. (1446: M. Tört. Tár. VI. 28. l., 1455: Dl. 14942. Lásd Csanádmegyében.”

„C s a n á d m e g y e... *Iratos*. Irathos. (Csanádban vagy Aradban: 1454: Békésm. oklt. 68.) Nagh Iratos. (1484: Dl. 18974.) Irathos. (1498: Dl. 20692.) Iratos nevű pusztákat találhatunk ma Batonyától ék. Néha Zarándhoz, majd Aradhoz is számítják; s csakugyan e tájon érintkezik e három megye.”

Iratos, Iratos, te csodás...

Hol így, hol amúgy. Itt és ott! Belső, Kilső, a Közép meg pusztán Nagy. Körbe, karikába. Ha Nagy, lesz ott Kis is...

HÁTUNKON SZENT MIKLÓS FAKÉPIVEL

Kőműves Kelemen történetéről két énekváltozat is előkerült (Kovács Ferenc tette közzé), róla – róluk – tudunk egyet s mást. Ám az iratosiaknak a vizesiek kárára, földesuruk hasznára – naná, persze hogy annak az utasítására! – elkövetett területrablásáról nem csak a történészeknek vannak valamelyes ismeretei, népünk is tudott róla. Hogy ma mit tud, kérdéses, ám az 1950-es években még monda került elő a Szent Miklós faképmásával odébb hurcolkodó jobbágyokról.

A korszakra jellemző, amivel bevezethetjük a határjelölő faképmás eltávolításának történetét. A Nagyratossal északról szomszédos aradvármegyei *Keczer-Kutason*, Dóczi Imre és Székudvari *Czeczei Lőrinc* falujában „1484 tavaszán két nagyratatosi jobbágy, Szűcs Benedek és Szántó János rablást követett el. A két földesúr úgy vett magának elégtételt, hogy fölfegyverezték tisztjeiket s keczerkutasi jobbágyaikat, s rátrörtek Nagy-Iratosra, hol a két jobbágyot elfogták s azután Zaránd vármegye törvényszéke elé állították. A vármegye a jobbágyokat keréketetésre ítélte, de megengedte, hogy ha a károsult birtokosok beleegyeznek, 200 frt váltságdíjon életüket megválthatják. Ezek ebbe beleegyeztek s egyúttal szavatosokat állítottak. Azonban a (Nagyratost birtokló) Jaksics testvérek sem hagyták annyiban a dolgot; Dóczi és társa ellen a kir. törvényszék előtt indítottak keresetet, de hogy milyen eredménnyel, nem tudjuk” – közli velünk jó Borovszky urunk a XIX. század végén. (Tegyük hozzá: Iratos, Kisiratos révén, északról ma is Kutassal határos.) Márki viszont arról tudósít, hogy 1485-ben „a Kutason kárttevő iratosi jobbágyokat 40-40 frt. fejtátságára ítélte Zarándvármegye”.

A Mátyás király halálát követő zűrzavar helybéli folytatásaként „1498 körül a néh. Jaksics Demeter fiai, János, Demeter és György dombegyházi és iratosi jobbágyaikkal elfoglaltatták özv. Dóczi Imréné aradvárm. Vizes faluja határában azt a darabot (Nagyratostól délre), mely a Vadborsos és Eső nevű halmok közt feküdt s ezzel ezer frt kárt okoztak neki. 1504. szept. 29. körül megelfoglalták Dóczinének és özv. Vizesi Deák Imrénének a következő vizesi pusztáit: Esővilág, Almateleke, Borsosalmateleke és Sásosszerteleke nevűeket. Iratos alatt a vizesi határt sz. Miklós püspök és hitvalló fából faragott képe jelölte; ezt Jaksicsék egyszerűen kiásatták, elvittették Vizes alá s ott a faluszélen állították fel. Ezzel persze jóval kijebb akarták tolni a két falu közt levő határvonalat. Ebben a hatalmaskodásban részt vettek a nagyratatosi jobbágyok is, számszerint 53-an, többek közt Antal, Biró, Botos, Csapó, Fejes, Földi, Komlósi, Kovács, Kövér, Mácsai, Nagy, Radó, Sós, Szabó, Tót, Török, Veres és Zintei nevűek” – tudatja a késői utókorral Borovszky. (Nem egy vezetéknev ma is gyakori Iratoson.) Máshol ugyanerről ezt írja ugyanő: a vizesi határ miatt a Jaksicsok és a Dócziak közti pör be sem fejeződött, amikor nyáron a két Jaksics testvér azt parancsolta jobbágyainak, hogy Szent Miklós püspök és hitvalló fából faragott képét, mely Isten tudja, mióta, Iratos falu alatt állott, s mutatta a vizesi-iratosi határt, ássák ki. Azután jó darab földön levitték Vizes alá, ahol újra szépen fölállították – hogy Iratoshoz kapcsolják az említett vizesi pusztákat.

Jaksics rablólovag földesurunk jól megugrasztott bennünket... Kíséreltük volna nem teljesíteni a parancsot... Deres? Jóval több járt akkor ezért.

Nem véletlen jött 1514? Dózsa népének volt tartozása uraival szemben? Lett mit behajtani rajtuk... Hogy a vége 1526 legyen.

Édes jó Istenkénk.

„1506-ban a Jaksicsok Nagylucsei Dóczi Ferencnek és özv. Vizesi Deák Imrénének az aradvármegyei Vizes faluhoz tartozó Essővilág, Almateleke, Borsosalmateleke, és Sásosszerteleke pusztáit, melyeken a gabona épen akkor ért volt meg, jobbágyaikkal

Molnár Miklós

Nagy Pál

Gyurácz Ferenc

Szilárdi Béla

learattatták s a szegény vizesi jobbágyoknak mintegy 300 frtot érő termését elhordatták. Ezzel meg nem elégedve, Iratosról, Dombegyházról, Toronyról, Szécsényről és Kerekegyházáról mintegy 188 jobbágyukat összegyűjtötték s fegyveresen a vizesi határba törtek. Szent Miklós fából faragott képét, mely Iratos felől rég idő óta a határt jelezte, a földből egyszerűen kiásatták s egészen Vizes falu alatt állították fel újra. Persze, ekként a Jaksicsok Vizes határának jó nagy részét maguknak foglalták le” – írja megint Borovszky a megyetörténete más helyén, s ennek nyomán Bálint Sándor is. Azaz az év némileg bizonytalan, a történet lényege ugyanaz. Nyilván a pör húzó-dott... Hogy aztán az 1950-es években Kovács Ferenc népköltési gyűjtőnek az akkor 18 éves Antal Mihály majdnem ugyanígy mondja tollba! Hogy a Miska gyerek honnan vette... A történetek után ötödfélszáz évvel általa előadottak címe Monda Szent Miklós fából faragott képének kiásásáról.

Míg az Ajtony Csanád vezér általi legyőzését megörökítő legenda kisiratosi mondában való megjelenése talán 'első kézből való' népi hagyományörzést jelez, ez esetben mégis csak hajlunk a történelmi-tanári-lelkészi továbbadásra.

A mondamondó tudja, hogy II. Ulászló (nekünk csak Dobzse László) volt a király, s hogy az iratosi határ ura ekkor Jaksics, aki vitába keveredett a Vizes nevű szomszédfalu földes uraságával. Jaksics a jobbágyaival learattatta a vizesiek búzáját, majd kiásatta velük Szent Miklós faképmását, amely a két helység közti határvonalat jelölte. „Vették a faképmást, kocsira tették oszt elhurcolták egészen Vizes falu alá. Ott felállították. Egyszeribe megnőtt a határ, de megnőtt a vizesi jobbágyok búja-baja is, mivelhogy föld nélkül maradtak.” A vizesi földesúr minden igyekezete ellenére a továbbiakban az ottaniak is Jaksicséknak robotoltak. „...a faktum faktum, a faképmás, amelyik a határt jelölte, ott állt a vizesi falu alatt, oszt nem volt az országban bíró, aki ezt megsemmisíthette volna.”

Dobzse László országában hogyne.

Szegény iratosi, még szegényebb vizesi jobbágyok...

1511-ben újabb 'túlkapas' jegyeztetett föl az örökkévalóságnak: az aradi káptalan eperjes-fejéregyházi (a későbbiek szerint kurtai-fejéregyházi, mígnem maiglan kurticsi-kürtösi) jobbágya, Kún Tamás „november havában átment Iratosra, itt azonban a Jaksicsok tisztje, Iván deák elvette kantáros és nyerges lovát, továbbá szürcsuháját, összesen 10 frt értékben. Ebből azután pöre keletkezett Jaksics Péternek az aradi káptalannal”.

Még hogy a vizesi, meg az iratosi jobbágyoknak, a kurtainak is elege lehetett az egész-ből.

DÓZSÁVAL... 'MOHÁCS' ELLEN

Csuda vagy sem, mindenesetre 1514, a Dózsa-féle néplázadás idejének Iratos a is megmaradt emlékezetünkben. A táj népének tudatában?

Hogy milyen módon, más kérdés. Mondhatni: kérdéses.

De.

A 88 éves mossóczytelepi Rácz Julianna által előadott aradi mondában mi nem áll!

Monda a temesvári főispán meneküléséről címmel közölte a Kovács-féle aradvégi mondatár a történetet, miszerint Báthory István Nagylakról futva „...Addig-addig kerülgetett, míg Iratos alá nem érkezett. Itt baleset érte. Ahogy lovával a Szárazéren át akart ugratni, a ló megcsúszott, oszt lábát törte. Gyalog kellett bemenni a faluba, hogy a Jaksics kastélyban más lovat szerezzen. Más lovat is, meg valami ruhát magára, mert a parasztok ugyancsak megcsudáltak az ingben szaladgáló főispánt. Adott is az ispán neki öltözetet, meg másik lovat is, de ekkor már közeledtek Dózsa emberei. Mikor az ispán ezt meglátta, két lovat nyergeltetett, egyikre felsegítette Báthory Istvánt, a másikra meg maga szökkent fel. Alighogy elváltak, a jobbágycapatok már ott is voltak a faluban. De nekik szerencsájük volt, mert egéruat nyertek..., hiszen a többi nemeseket válogatott kínok között pusztították el a feldühödött jobbágyok”.

Haza, amelyet megvédeni sem szabad?

Ők, uraink, nem is voltak rá képesek. Egymást megrövidíteni, a jobbágyot emberszámba nem venni... Csoda, nem, mi más következhetett Dózsa elevenen sütögetése után...: Mohács.

Mondáinkban megőrződött Mohács, az 1526-os csatavesztés emléke is. Csonka János Kisiratoson adta elő Kovács Ferencnek, amikor még csak 75 éves volt. Sőt, hogy ott vitézkedett földes uraságunk, Jaksics testvére is.

„...Iratosról is ment vagy hat lovas, meg nyolcvanöc jobbágy. Ezeket a földesúr vereshajú unokatestvére vezette a háborúba. Volt nagy sírás, amikor a falu fiataljai elmentek, mert mindenki tudta, hogy nagy harcba indulnak. Így is lett. Elől lovagolt a vöröshajú Jaksics, utána öt nemes, aztán meg gyalog a nyolcvannyolc pór. Ahogy elmentek, úgy nem jött vissza csak két pór az egészből, ott pusztultak mind, mert hogy a török meg túlerőben volt, oszt lemészárolta az egész hadat Mohácsnál. Mikor a két pór hazagyütt, oszt elmondta a nagy pusztítás hírért, az egész faluban sírás-rívás volt heteken keresztül. Ráborul a gyász Iratosra, merthogy minden deli legénye oda volt a falunak.”

Kisiratosi az 1950-es években aligha mondott vereshajú vöröshajú helyett, de a történet így is hátborzongató. Persze egy rác – mármint Jaksics – mi más lett volna, mint vöröshajú... A magyarnak más dukál! Ha jobbágy, ha úr. Pusztulni viszont egyként pusztulhatunk.

Az eredeti – lehet, tankönyvből tanult – történet helyi ízekkel, sajátos színekkel elővarázsolva. Így már a miénk! Mert nincs az a történet, levéltárban őrzött irat,

amely tudna erről a Jaksics vezette, öt nemes közreműködésével irányított, 88 porlevente alkotta iratosi hadról! Ezt csak mi ismerhetjük.

Ismerhetjük – köszönhetően S. Kovács Ferenc aradi írónak, tanárnak, népköltési gyűjtőnek. Meg tán tudós papunknak, aki vasárnapi szentbeszédében rendre elővehette ezeket a régi dolgokat.

TÖRÖKJÁRÁS

...elején, majd végén. Közben pedig. Mert közben is volt.

Mi magunk valahogy – a mondában – megoldottuk (belefojtottuk őket a Szőlőshalom pincéje borába) –, de azért ilyen könnyen nem ment a dolog.

1537-ben még átutazhatott az addig török-nem-látta (-nem-járta) falun János király, akit itt ért utol a Budavárából hozzá igyekvő Szerémi György. 1552-ben először pusztítja el török hadjárata a falut: néhány házat kivéve leégett Iratos, utána csak két kapu után adózunk. Rá egy évtizedre összeszedjük – újjáépítjük – magunkat! Az őszi és tavaszi gabona, valamint a méhek tizedének, a kereszténypénznek, továbbá a méhek, a bor és a bárányok megváltásának összesítése a gyulai vár számára 1563-ban a Csanád megyei Nagyiratoson: búzából 185 kalangya és 24 simándi köből, árpából 29 simándi köből és 3 kalangya, méhek megváltására 30 dénár, a kereszténypénz 21 dénár. A török összeírások szerint például 1563-ban csak Vácott Arad környékéről a következő számban vámoltak el marhát: Arad városából 128 db-ot, Nagyiratosról 303 db-ot, Kutasról 292 db-ot, Simándról 783 db-ot – írja Kovács G. Pécska-történetében. Azaz az északi szomszéd Kutas ekkor még áll, őket is a századvégi tatárjárás takaríthatta el.

1565-ben a török sanyargatás miatt a gabonatermesztés visszaszorul, inkább barmot tartanak, azzal is adóznak. Gimesi Forgách Simon nagyiratosi jobbágysai, mint-hogy uruk néhány évi jövedelmét a háborúk miatt készpénzben meg nem vihették, 210 ökröt hajtottak fel. Az előző esztendőben, 1564-ben az adóösszeírás szerint 53 jómódú jobbágy lakja a falut.

1579-ben 113 család él s adózik Nagyiratoson, az adózók névsora is megvan. Az 1567-es és 1579-es összeírásakor (Káldytól tudjuk:) több jobbágnak volt szép juhnyája, a legtehetősebb „Földi Matias nős, van 300 juha”. Ugyanekkor Iratos pusztalakatlan a zarándi náhiében – tehát mégsem mindig egy és ugyanaz a kettő...

1596 márciusában Szolimán tömösvári pasa a Maros-Körös közére hívja a Győr környékén telelő tatárokat, akik pörzsölnek, öldösnek, fosztogatnak. A vidék csanádvármegyei szíve, Makó 7 évig pusztán áll. (Nagy-)Iratos falu végleges pusztulása.

Végleges, amennyiben. Már hogy amennyire.

A dél-alföldi magyarság maradéka ekkor az egyetlen ép magyar városba, Szögedre menekül. Nyilván az életben maradó (református...?) iratosiak is ide húzódtak. Hogy jó kétszáz év múlva az utódaik – kiegészülve további nincstelennel – nekiinduljanak Pusztá-Iratos benépesítésére. Már ha még vélekedött valaki a pápista Szögedben a 200 évvel korábbi kálvinista iratosi eleikre...

Monda őrzi annak a kornak az emlékét, amikor elpusztult a falu, vele ősi templomunk. Magyar János adta elő a történetet az 1950-es években Monda az iratosi templom oltárképéről címmel. „...nagy csapat török rontott a falura, oszt mindent lerombolt, meg ami megmaradt, azt is felgyújtotta. Így pusztult el a templom is. Csak egy képet tudott Bali Balázs éjszaka kocsira dobni, oszt elhajtani vele. Ugyanazzal a képpel hajtott el, amit előző napon a törökök dobtak kocsira, de a kocsit nem tudták megindítani, hiába fogtak bele hat lovat is. Így azután a törökök lehányták a földre, még rá is tapostak.”

A képet a Bali család apáról fiúra örökítette azzal, hogy ha a törököt kiűzik az országból, a falu pedig ismét fölépül, visszaviszik a képet a helyére. „Így is lett. Az Úr 1836-ik esztendejében Szalbeck Zsófia nagyasszony nagy pénzt adott a jobbágyainak, hogy azon templomot építsenek. Föl is épült a templom, de nem volt benne kép. Meghallotta ezt Bali Ferenc, aki akkoriban nagyiratosi jobbágy volt, ismét kocsira tette, oszt elhozta a képet a helyire.”

Hogy ez a kép hol van, nem tudni... Túl szép lenne, ha törökjárás előtti, régi-iratosi (óiratosi) oltárképünk lönne!

1648–1655-ben a minap elpusztult, eszerint azóta valamennyire megújult Nagyiratos adója 16 tallér, 1 vég patyolat, 2 bokor karmazsin csizma, 1 úrnak való paplan (a magyar uraságnak). A Dobóczyaké Nagyiratos, amikor „végbeli katonák ütöttek rá a falura, minden marhát hatalmasul elhajtottak s házukat is kirabolták. A nádor a tolvajok elfogatására 1666. szept. 23-án parancsot bocsátott ki. 'Nemzetes Dobóczy Péter és néhai Dobóczy Ferencz árvái – így szól a parancslevél – Nagy-Iratos és Tompa nevű faluit ez elmúlt napokban felvén végbeli katonák, minden marhájokat hatalmasul elhajtották és házoknál lévő javokat elprédálták, melyeknek felkeresésére s azon tolvaj katonáknak kinyomoztatására vagy maguk ő Kegyelmeik vagy arra rendelendő ez levelünk mutató ő Kegyelmeik emberei mennek. Minekokáért akaránk végbeli kapitány s más tisztviselő uraimékat requirálnunk, egyszersmind parancsolunk is, valahol azon elhajtók marhájokat megismerik, adgyák s azoknak illik, alattokvalóival adassék kezekhez ő Kegyelmeiknek vagy az ő Kegyelmeik embereinek; végbeli kapitány uraimék pediglen az ollyatén tolvaj katonákat, a kikre azon hatalmaskodás és marhahajtás reá bizonyosodik, megfogatván, érdemek szerint meg is büntessék...' – tudatja velünk Borovszky uram ott, ahova tette a könyvében.

Egyik mondánkban is előfordul a törökvilág, a betolakodók a Szőlőshalom pincéjében őrzött borba, vagy a rájuk zárt alagút levegőtleniségébe fulladnak. A Tatárvitéz meg a kígyódarvitéz című mesénk tán a törökvilág tatárjárásainak utóhatása. Hogy valami azért maradt utánuk... Lábuk nyoma – már az elpusztított (elpusztult, tatár-eltaposta, -fölegezte, -kardélrehányta, -úzta) Nagyiratoson túlmenően. Szegény asszony egy szem fia, aki Kígyóországban elvenné a kígyókirály leányát, s megvív a Tatárvitézzel, aki őt szétszabdálja. A király a kígyókkal életre kelteti, Kígyódarvitézzé üti s megint ráküldi az ellenségre, akit leventénk elintéz, hogy ezzel elnyerje a királyleány kezét és a király fele királyságát.

Tatár innét, tatár amonnan.

Jó, hogy megszabadultunk tőle!

Kígyóval, vagy anélkül. A jó király segítségével; ki – mi – másért, a leányáért!

1686-ban a török végleg eltörli a föld színéről a középkori Nagyiratost, amely ekkor – ha igaz – kicsike rácz telep...

PUSZTA-IRATOS

Eredetileg jó kétszáz évre; teljesen évszázadig.

Az 1700-as években „Így lettek a magyar földből élő idegenek a töröktől amúgy is agyonsanyargatott (Csanád) vármegye kerékkötőivé. Így bérelték Tompa pusztát Demetrasko, Ilia Katalin, majd a Szalbek Jakab... (1741)... A sokszor szintén idegen – rendszeren örmény –, de itt nemességet szerzett bérlők közül a Govrik család Kisiratoson, Simay család Dombegyháza bérlője, Török Sándor, majd 1769-ben Verzár Gergely Kunágot, Verzár Márton Dombegyháza bérlői” – írta vala Bohdaneczky. A századvégen szállások a korábbi s mai falvak helyén: utak, dűlők, ösvények mentén.

1766-ban elrendeltetett, hogy az Arad, Szeged és Temesvár között fekvő vidéken csak németek telepítendők le. 1780-84 közt az első katonai fölmérés. A térképészeti fölmérésen a mai Kisiratos körül ezek a helynevek láthatók: Kövernös ház (Kevermes), Lokos ház (Lökösháza), Kutos ház (Kutas), Macsa, Kis Kutos (Kurtics mellett, a mai ipartelep helyén, Kutas szélén), Kurtics, Szalas zu Kurtics (a későbbi Almásyiratos helyén), Puszta Nagy Iratos, Puszta Vizes, Dumegyháza (Dombegyház). A mai falu területén a Szall. zu Szalbek (Szalbek-szállás), és a Puszta Szalbek név található, utóbbi az urasági szállástól délnyugatra.

A *Szalbek-szállás* megnevezésnél kert s az urasági épületek jelei láthatóak, nyilván udvarház gazdasági épületekkel. Szántó a falu mai területén egyedül délkeletre, Nagyiratos-puszta alatt található, a többi gyöp, legelő. Szalbek-szállás fölött, Kutas felé három épületből álló házcsoportot jelöl a térképész, az út ide a Kurticstól nyugatra haladó útból ágazik el délre. Ha a Szalbek-szállás a legendák egy részének megfelelően a mai Szőlős-halomnál volt (a mesék a dombon álló kastélyról is tudnak), e pár épület a ma Faluhelyként emlegetett (Tódáson túli) határrész táján állhatott.

Halmot Szalbek-szállás mellett, a szállástól délkeletre a szántó előtt (ez lehet a későbbi Szőlős-halom), kettőt Nagyiratos-puszta szélén, egyet pedig Szalbek-puszta végében jelöl a katonai térképész (esetleg ez lehet a Tégls-halom). Ez mindösszesen 5 halom. Meglepő módon a térképész Nagyiratostól délre jelöli a térképen Pusztá Kis Iratost (a Kisiratos-pusztát), és az alatt, egészen Varjas mellett Szall. zu Kis Iratost (Kisiratos-szállást) pár házzal, kerttel. Azaz ez a Kisiratos nem az a Kisiratos (legalábbis a térképen jelzettet illetően).

1799-ben a Vályi-féle honleírás így találja (darabolja) a nagy Iratos-pusztát: „IRATOS. *Nagy Iratos*. Szabad pusztá Arad Várm. földes Urai B. Forrai, és Kaszonyi Urak, fekszik Kurtics, Arad, és Varjas között, fölgye igen jó. IRATOS. *Dum Iratos*. Szabad

puszta Csanád Várm. földes Ura a' Kir. Kamara, fekszik Tornyához nem meszsze, és annak filiája. IRATOS. *Kis Iratos.* Szabad puszta Csanád Várm. földes Ura Szalpek Uraság, ez is Tornyának filiája.” A környékről meg pl. „KURTICS. Oláh falu Arad Várm. földes Ura Kaszonyi, és Marczibányi Uraságok, lakosai ó hitűek, fekszik Matsa, és Szt. Pál, s' az Újfalusi puszták mellet, fölgye jó és termékeny, terem búzát, árpát, a' közel lévő pusztákon szép nyáj juhokat, gulyákat, s' göbolyókat legeltetnek, a' meg maradt fölgyén az Uraságnak, vagynak egynehány katolikus magyarok, a' kik jó kemény, s' zsíros dohány természetéből élőködnek... KÚTAS. Szabad puszta Arad Várm. földes Ura Márczibányi Uraság, fekszik Matsa, Kurtics helységek, Dumegyháza, Iratos, és Lökösházi puszták között.”

1802-ben a 30 elpusztult csanádvármegyei település helyén lévő puszták egyike változatlanul Puszta Kis Iratos.

FALU A FALU PUSZTA HELYÉN

A mi Iratosunk a mai Nagyfalva nevű községrészen települt újjá. Nagyfalva Kisiratos ófaluja.

Az 1810-es években magasra szöknek a dohányárak, Csanádban is e korban kezdődött a kertészfalvak telepítése. Ez időben a francia háború és a szárazföldi zárlat következtében nem juthatott el az amerikai dohány Európába, szerte az óvilágban új dohányültetvényeket létesítettek. Hazánkban is a termelés a fokozott kereslet és emelkedő árak nyomán újabb lendületet kapott, ráadásul a Habsburg-birodalomnak Magyarország volt a legalkalmasabb dohánytermesztő országa. Ekkor került a földbérleti egyezségekre a dohányval való fizetség, nőtt meg – főleg az üres, ritka lakosú Délvidéken, Csanád, Békés partosabb, tehát száraz térségein – a dohánytermesztés.

A mai Kisiratos 1818–1819-ben született – a mezőgazdaság föllendülésének, a dohánytermesztés fokozódó jelentőségének köszönhetően – a Salbeck család kamarai bérleményén. „A kutatás hosszú ideig nem méltatta figyelmére a régi Csanád megye keleti határán elterülő, Romániához tartozó Kisiratos (Dorobanți) falu... Borovszky Samu... nagyot tévedett, amikor telepes lakosságát palócként jellemzi. Egy fiatal romániai folklorista, a kutatás nagy kárára máris elhalálozott Kovács Ferenc igen értékes, itt-ott azonban nem egészen kiforrott módszerek szerint szerkesztett, irodalmi nyelvre átirtn gyűjteményében tisztázza Kisiratos színmagyar népének szinte teljes egészében (szegedi) mégpedig gányó eredetét... A falu népe máig a szegedi ö-ző nyelvjárást beszéli” – tudatja az irántunk valamennyire is érdeklődő nagyvilággal Bálint Sándor.

A falurajzíró egyik unokatestvére mindezt így összegzi 1980-ban: „Kisiratoson kincstári és kiráji fődek vótak. Szalbekné alapította a falut. Özvegy vót. Dohántermesztőket, napszámosokat hozott ide a Cömöntküti düllőbe, itt épült az első kisiratosi település. (Majd) Áttelepítette a Régi-temető mellé, ezt beszántották” (KG). Más szerint 260 család alapítja a falut. 1 numerus (telek) 20 magyar hold, meg 2 magyar hold belsőség. Egy hivatalos korabeli irat 200 kertészgazdát emleget. Jelős pa-

rasztkántorunk kis irattal íratott Kisiratosról, nagy irattal íratott Nagyiratosról tud meg arról, hogy Szalbekné annyi földet kapott a faluval, amennyit körbe tudott koszikázni...

Csanád vármegye népoktatásának történetével foglalkozó könyvben bukkanunk arra, hogy első iskolánk igen hamar fölépült (beásatott az áldott anyaföldbe?). Mert ez volt az első dolga a fajtánknak? Istenháza, tanoda...

Buta paraszt – legalábbis Andreiék, Silviuék (meg mai más idegen, és legalább ennyire idegen jajmagyarok) szerint. Mi szerintünk meg.

„Kis-Iratos községe 1819-ben települ kovácsházi dohánykertészek által. A szerződés csak 10 évre szól. De a lakosság, mihelyt funtusait (fundusait) felépíti, gondoskodik iskoláról. Ez egy padlástanalan putri, mint a többi, de hisz a lakosoknak is ilyen van és lehet, hogy 10 év múlva ilyen sem lesz. Ez is bérelt helyiség volt. Csak mikor 8-10 év múlva egy telepes elköltözik, annak hátrahagyott putrijában nyert ott-hont az iskola. Ekkor már 40-50 tanköteles van. Mikor aztán 1834-ben újabb 21 évre szerződnek a földesúrral a telepesek, gondolhatnak megfelelően iskolaépület emelésére is, amely 1834-ben már fenn is áll (a HD szerint 1839-ben épült) és – egy telepes községbe! – a tantermen kívül két szoba, konyha, kamra és mellék épületekkel ellátott tanítói lakot emelnek. De nem csak külsőleg emelkedik, az iskolai tanítás eredménye is lépést halad a község által hozott áldozatkészséggel. Már 1839-ben az iskolai vizsgálaton jelen levő főszolgabíró midőn a megyéhez intézett jelentésében a járásbeli községek iskoláiban a tanítást tűrhetőnek mondja, azok közül kiemeli Kis-Iratos, Kevermes, Bittó Kovácsháza és Apácza kertész-községeket, hol a gyermekek nevelésére kellő gond fordítottatik. Ilyenformán születik meg a többi telepes-kertészközségben is a népiskola. Maga a megye is sürgeti, de a lakosság is, midőn magának hajlékot épít, megépíti az iskolát is.”

Iskolát és templomot. Hogy maradhatna anélkül?

Godó Mihály jézustársasági atya a kereszt tövében alapított faluról beszél a templomunk alapításának 100. évfordulóján rendezett ünnepi misén tartott szentbeszédében. A táj nagy tudósa, Bálint Sándor meg mit nem emleget: a Szegedről elvándorlók „Legelőször kőkeresztet és harangot állítottak az építendő templom helyén, hogy áldás legyen itteni életükön.” S mit ad Isten, templomunk előtt máig kőkereszt áll.

Tudósainknak köszönhetően a falualapító kertészek nevét is megismerhetjük. Az első névsorok a falu lakóiról 1820-ból és 1821-ből valók, Kovách Géza Kisiratos-története közli az ekkor készült adójegyzék alapján. Kovách ráadásul a némentszentmártoni egyházi anyakönyvekben rátalált a legelső, 1818-as iratosi adatokra is. Eszerint a megtelepedés első esztendejében 5 kisiratosi és 3 almásyiratosi gyermeket kereszteltek Szentmárton templomában: augusztus 3-án Molnár Mihályt (Molnár István és Torma Mária fiát), augusztus 5-én Ujj Mihályt (Ujj Lukács és Gyenes Erzsébet fiát), november 12-én Ujj Erzsébetet (Ujj Lukács és Gyenes Anna leányát), december 8-án Magyar Mátyás és Magyar Ferenc ikertestvérpárt (Magyar Ferenc és ...Zsuzsanna fiait). Almásyiratos első újszülöttei szintén 1818-ból: Márton János, Gószy

Pál, Sárközy Anna. Az első kisiratosi lakodalmat ez évben október 5-én a 25 éves Ujj István és a 18 éves Vargha Mária egybekelésével ülheték meg, novemberben pedig a 20 éves Szörfi József feleségül vette a 17 éves Németh Máriát. Már a falualapítás évében három temetés is volt: szeptember 1-én hantolják el az 1 hónapos Hallay Antalt, novemberben a 18 éves György Erzsébetet és a 32 éves Fejes Erzsébetet. S 1821-ben jegyzik föl az első kisiratosi Sarusit, akinek Sarussi József a böcsületös neve.

Azaz a helyi hagyománnyal ellentétben nem 1819-ben, hanem 1818-ban költöztek ide az első családok. Hogy első újszülöttjeikkel, első házasságkötéseikkel, első temetéseikkel megszenteljék az új otthont.

Erdei Aranka (a falurajz szerzőjének csabai gimnáziumi tanára) közli az 1828–1829-es országos összeírásból a békési – és a Békés megyéhez csatolt csanádi – helységek adatait, meglepetésünkre szerepelteti Kisiratosot is. Eszerint Kis Iratoson 258 mindkét nembeli házas és nem házas, 18 és 60 év közötti adózót lelt az összeíró – majdnem épp 260-at (a népi emlékezet ennyi falualapító családról tud). Honoratior, jobbágy, szolga, szolgáló, iparos, kereskedő, kalmár a faluban nincs, 106 a saját házzal bíró zsellérék száma, 19 a házatlan zsellér (összesen 125, amennyi családfő-név olvasható a leírásban). Jármos ökör nincs, borjas vagy anyatehén 33, ugyanennyi a meddő tehén, 4 a három évnél idősebb tinók és üszők száma, 198 a három évnél idősebb igás és méneslovak száma, és 59 egy évesnél idősebb disznót találtak az összeírók (hasonló korú kecskét egyet sem).

Hogy ennyi volt-e, nem tudható.

Szegény a kertészfalu népe! Ló, tehén, disznó nem jut minden portára.

Szolga egy sem... Mert mind azok voltunk.